

Barbara Samaluk, Katja Lihtenvalner

IZBRIS STALNIH PREBIVALCEV IN NJIHOV 30-LETNI BOJ: »DANES BI RADA SAMO TO, DA SE O TEM PIŠE V UČBENIKIH, DA SE IZBRIS NE ZAMOLČI«

POVZETEK

Ob 30. obletnici izbrisa stalnih prebivalcev, ki še danes nima ustreznega epiloga, ta članek obravnava posledice izbrisa, odzive širše skupnosti na izbris in boj izbrisanih. Izhajajoč iz širšega koncepta integracije ter s pomočjo analize sekundarnega gradiva in opazovanja z udeležbo na dogodkih, ki so jih izbrisani pripravili ob tradicionalnem Tednu izbrisanih, ugotavlja, da je etnonacionalistično dejanje izbrisa točno določene stalne prebivalce izključilo iz zgodovine skupnosti ter njenega solidarnostnega kompromisa in sprožilo bodisi podaljšan nadzor bodisi prikrito solidarnost članov širše skupnosti in posledično relativno pozno grajenje skupnosti boja, ki se še danes bori za odpravo krivic in povrnitev odvzetih pravic. S pomočjo izbrane metodologije pa članek poudari tudi pomembno vlogo javnih prizadevanj izbrisanih ter s tem pomen in vlogo marginaliziranih skupin pri ozaveščanju širše skupnosti o potrebi po obravnavi in odpravljanju strukturnih neenakosti.

Ključne besede: izbris, integracija, solidarnost, skupnost (boja), ozaveščanje

THE ERASURE OF PERMANENT RESIDENTS AND THEIR 30-YEAR STRUGGLE: "TODAY MY ONLY WISH IS THAT THIS WOULD BE WRITTEN IN TEXTBOOKS, THAT THE ERASURE IS NOT CONCEALED" – ABSTRACT

On the 30th anniversary of the erasure of permanent residents, which is still without an epilogue, this article addresses the consequences of the erasure, the responses of the wider community and the struggle of the erased. Drawing on the broader concept of integration, the analysis of secondary data and participant observation at events staged by the erased during the traditional Week of the Erased, this article finds that the ethnonationalist erasure excluded specific permanent residents from the history of the community and its solidarity compromise, and triggered either prolonged control or hidden solidarity

Doc. dr. Barbara Samaluk, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, barbara.samaluk@ff.uni-lj.si

Katja Lihtenvalner, doktorska študentka, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, lihtenvalner@gmail.com

from members of the wider community. Consequently, a community of struggle developed relatively late and is still fighting violations and demanding restitution today. With the choice of specific methodology, the article also highlights the important role played by the public efforts of the erased and the role marginalised groups play in the conscientization of the wider community about the need to address and fight structural inequalities.

Keywords: *erasure, integration, solidarity, community (of struggle), conscientization*

INTEGRACIJA IN DRUŽBENA SOLIDARNOST

Letošnje leto mineva trideset let, odkar so slovenske oblasti 26. 2. 1992 nezakonito, brez obvestila in brez možnosti pritožbe, izbrisale 25.671 ljudi iz registra stalnega prebivališča, med njimi 5.610 otrok. Ob 30. obletnici izbrisa si ljudje, ki so utrpeli njegove posledice, še vedno zavzemajo za odpravo krivic ter si ob tem prizadevajo tudi za to, da se izbris ne izbriše iz zgodovine skupnosti, v katero so bili kot stalni prebivalci tesno vpeti.

Da bi lahko elemente, mehanizme in učinke izbrisa ter posledične izključenosti razumeli tudi v kontekstu širše skupnosti, bomo izhajali iz sociološke literature, ki obravnava integracijo kot širši družbeni fenomen. Pri tem se opiramo na koncepte sociologa Roberta Castela (2003), ki obravnava *integracijo* kot idealno območje družbene kohezije oz. družbene solidarnosti, ki je zaznamovano s stabilno zaposlitvijo ter povezanimi socialnimi zavarovanji in trajnimi socialnimi odnosi, ki lahko posameznikom v polni meri zagotavljajo ekonomsko in socialno varnost. Poleg tega idealnega območja družbene solidarnosti pa Castel (prav tam) pripoznava še *območje ranljivosti*, ki je vmesna nestabilna cona, zaznamovana z netrajnostmi in nestabilnimi zaposlitvami in socialnimi mrežami, ter *območje nepripadnosti (disaffiliation) oz. izključenosti*, ki pomeni odsotnost participacije znotraj produkcijskih aktivnosti in družbeno izključenost ter izolacijo, ki lahko vodi celo v družbeno razveljavitev, izključitev in neobstoj. Integracija je torej neločljivo povezana z družbeno solidarnostjo, ki je tudi temelj solidarnostnega kompromisa socialne države in v njej živeče skupnosti, ki ranljivim in izključenim posameznikom omogoča ponoven vstop v območje integracije.

Z razvojem socialnega državljanstva in solidarnostnega sistema socialnih zavarovanj se v socialnih državah tako ustvari tudi vez med interno mobilnostjo in cono integracije, se pravi, da se posamezniki znotraj specifične politične skupnosti lahko selijo v drug kraj, občino, del države, federacije ali imperija in ob tem še vedno ohranjajo vse socialne in ekonomske pravice, ki so vezane na stalno prebivanje v kateremkoli delu te specifične politične skupnosti. Ob tem širšem pojmu integracije se torej postavi tudi vprašanje, kdo in kam se lahko vključuje, kar pomeni, da so integracija in z njo povezane pravice vedno odvisne tudi od različnih delovnih, socialnih in političnih statusov posameznikov ter eksternih in internih mejnih režimov, katerim so podvrženi tako državljani in stalni prebivalci kot tudi tujci z različnimi migrantskimi statusi (Bolzman, 2002; Samaluk, 2020).

Pri tem se pojavljajo predvsem razlike med državljani, ki imajo zagotovljen poln obseg političnih, ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic, ki predstavljajo prvo in drugo

generacijo zavarovanih človekovih pravic (Kogovšek, 2010), in tujci, ki so povrženi migracijskim politikam, ki za različne kategorije tujcev določajo pogoje vstopa in prebivanja ter s tem povezanih pravic. Kot opisuje Boltzman (2002), migranti z različnimi vstopnimi statusi (migrantski delavci, prosilci za azil, begunci) bodisi zaradi vrste statusa bodisi kratkotrajne zaščite ne morejo dosegati idealnega območja integracije, saj ob izgubi dela ali statusa, torej ekonomskih in socialnih pravic, lahko nemudoma padejo v območje izključenosti in s tem izgubijo tudi pravico do prebivanja v državi. Na podlagi svojega statusa imajo tudi omejen dostop do socialnih pravic in javnih institucij, ki potem delujejo tudi kot interni mejni režimi, ki znotraj države izvajajo nadzor nad priseljevanjem (Zorn, 2008). Kljub temu pa je velik del socialnih in ekonomskih pravic dostopen tudi za tujce s stalnim prebivališčem v državi (Kogovšek, 2010). Znotraj sodobnih evropskih migracijskih politik, katerih primarna naravnost je varnost in ekonomska učinkovitost, je pravica do pridobitve stalnega prebivališča izredno varovana in tujcem običajno dostopna šele ob dokazovanju dolgoletnega dela in prebivanja v določeni državi (Pistotnik, 2010; Samaluk, 2020). Pridobivanje stalnega prebivališča se presoja na podlagi posameznikovih »družinskih, partnerskih, delovnih, ekonomskih, socialnih in drugih vezi, ki kažejo, da med posameznikom in naslovom, kjer živi, obstajajo tesne in trajne povezave« (Ministrstvo za notranje zadeve, 2022). Stalno prebivališče v nasprotju s političnim državljanstvom posameznikom torej priznava središče njihovih življenjskih interesov v določenem okolju in jim tako tudi kot tujcem omogoča trajen vstop v območje integracije oz. vračanje vanj v primeru padcev v območji ranljivosti ali izključenosti. Stalno prebivališče tudi tujcem priznava trajno vpetost v okolje ter s tem povezane socialne in ekonomske pravice in naj bi bilo ravno zaradi te življenjske ukoreninjenosti tudi neodtujljivo. Vendar nas zgodovina uči, da politične dezintegracije in ustvarjanje novih držav vodijo tudi v ustvarjanje tujcev znotraj lastnih meja ali celo v odvzem pravice do nadaljnega prebivanja.

Slednji je primer izbranih stalnih prebivalcev, ki se je zgodil v na novo nastali državi Sloveniji, ki je vse, ki niso avtomatsko dobili slovenskega državljanstva ali zaprosili zanj oz. jim državljanstvo ni bilo priznано, izbrisala tudi iz registra stalnih prebivalcev. Ta izbris je pomenil nenadno in nenapovedano izgubo statusa, ki je izbrisane spremenil v nedokumentirane migrante (Pistotnik, 2010) ter jih s tem družbeno razveljavil in pahnil v območje popolne izključenosti z grožnjo izгона in torej izredno slabimi možnostmi za ponoven vstop v območje integracije. Jelka Zorn (2010), ki je vrsto let raziskovala izbris, pravi, da so bili za časa Jugoslavije ljudje iz drugih republik vpisani kot delavci, ki so bili cenjeni, ker so prispevali k skupni blaginji, izbrisani pa so bili kot Neslovenci. Izbris je doletel predvsem stalne prebivalce, ki so prihajali iz drugih republik Jugoslavije, in ne tudi drugih tujcev, ki so takrat imelo prijavljeno stalno prebivališče v Sloveniji. Izbris je torej temeljil na specifičnem etnonacionalizmu, ki je postal del državne prakse (Bajt, 2010, str. 202). Etnonacionalizem tedanje oblasti je torej vse stalne prebivalce, ki so izhajali iz drugih republik Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) ali so bili prek staršev zabeleženi kot republiški državljani teh drugih republik, in se niso opredelili za novo slovensko državljanstvo ali sploh niso vedeli, da se morajo opredeliti zanj, izbrisal tudi iz registra stalnega prebivalstva. S tem jim ni odvzel zgolj temeljne pravice za

nadaljnje prebivanje, delo, zdravstveno in socialno varstvo, izobraževanje idr. (Kogovšek, 2010), temveč je izbrisal tudi njihovo zgodovino bivanja in življenjske ukoreninjenosti v skupnost ter njihov prispevek k družbenemu solidarnostnemu sistemu.

Izbrisani so z izgubo statusa stalnega prebivališča kljub svoji zgodovinski ukoreninjenosti v skupnost postali izenačeni z vsemi drugimi nedokumentiranimi tujci na ozemlju Slovenije, ki si morajo dovoljenje za prebivanje šele urediti. Vendar pa je bil njihov položaj še precej drugačen, saj so z izbrisom in dezintegracijo SFRJ izgubili tudi temeljni dokument (osebno izkaznico), na podlagi katerega bi se postopek za ureditev njihovega statusa kot na čez noč ustvarjenih tujcev sploh lahko začel (Pistotnik, 2010). Za začetek postopka so torej potrebovali potni list iz nastajajočih držav bivše SFRJ, katerih državljani naj bi bili, sklepajoč na podlagi njihovega republiškega državljanstva. Kot piše Pistotnikova (2010), je bilo zaradi vojnih razmer, zamikov pri nastajanju novih držav na območju bivše SFRJ ter nezmožnosti dokazovanja predhodnega bivanja v Sloveniji zelo težko ali nemogoče pridobiti te osnovne dokumente. S tega vidika so bili izbrisani v veliko slabšem položaju kot drugi tujci z državljanstvom tretjih držav. Izbris je tako ustvaril tudi veliko število apatridov, predvsem med tistimi izbrisanimi, ki so bili rojeni v Sloveniji in »niso bili vneseni v državljanske registre 'matičnih' republik« (Dedić idr., 2003, str. 55–56). Izbris pa ni negativno vplival samo na izbrisane, ampak tudi na njihove otroke, družine, prijatelje in druge ljudi znotraj skupnosti, ki so imeli z izbrisanimi tesne stike. Izbris dela stalnih prebivalcev je bil tako tudi napad na solidarnostni sistem celotne skupnosti in ga je zato treba preučevati tudi z gledišča širše skupnosti.

Doseganje idealne cone družbene solidarnosti, torej integracije, je namreč večsmerni proces (Samaluk, 2020), ki zahteva tudi sodelovanje in prilagajanja širše skupnosti oz. celotne družbe in njenih podsistemov na globalne družbene, politične in ekonomske spremembe. Obratno torej takšen nenaden izbris dela stalnih prebivalcev vedno zadene tudi širšo skupnost, saj od učiteljev, sodelavcev, prijateljev, sosedov zahteva nadzor in nečloveško ravnanje do ljudi, s katerim skupaj živijo v širši skupnosti. Sodobni nadzor nad priseljevanjem tudi vedno bolj spodbuja strukturno nasilje nad migranti in kriminalizira solidarnost (Zorn, 2021). Zato se bomo v tem članku osredinili tudi na odzive širše skupnosti na izbris ter na grajenje skupnosti boja.

Kot pravi Freire (2019), je »resnično solidariziranje z zatiranimi v skupnem boju [...] za preoblikovanje objektivne stvarnosti«, ki je zatirane prisilila v podrejen položaj (str. 22). Prvi pogoj za solidariziranje pa je doseganje kritične zavesti oz. kritične pismenosti, ki zagotavlja podlago za razpoznavanje strukturnih neenakosti z namenom preprečevanja zatiranosti in transformacije neenakopravnih družbenih struktur in razmerij (Freire, 2019; Kump, 2012; Morrell, 2015). Po Freireju (2019) pa se do kritične zavesti ne pride s pomočjo individualnih prizadevanj, temveč s pomočjo dialoga v okviru družbenega udejstvovanja, sodelovanja in organiziranja. Ozaveščanje je torej proces učenja, v katerem učeči se prek dialoga reflektirajo in razvijajo kritično zavest o strukturnih neenakostih ter jih s pomočjo kolektivnega delovanja tudi skušajo odpravljati (Freire, 2019). Ker pa je bila družbena izključitev izbrisanih izvedena v tajnosti, so izbrisani posamezniki in njihovi

bližnji vrsto let živeli v prepričanju, da se to dogaja samo njim, ne pa da gre za sistemski problem. Ena večjih težav izbrisa je bila torej izolacija izbrisanih in njihov družbeni neobstoje ter s tem nezmožnost prepoznavanja sistemskih razsežnosti izbrisa in posledično težak boj za popravilo krivic.

Kot kaže literatura na področju radikalnega izobraževanja odraslih, je razvoj kritične zavesti zgodovinsko potekal v okviru različnih družbenih gibanj, v sedanjem času pa jih vodijo in sestavljajo najbolj ranljivi in izključeni člani družbe (Holst, 2018; Kump, 2004, 2012). Med tovrstna novejša gibanja lahko štejemo tudi društva in iniciativo izbrisanih, katerih temeljni namen je bil, podobno kot pri drugih najnovejših gibanjih atomiziranih preknarnih in/ali izključenih (migrantskih) delavcev, grajenje skupnosti boja, ki omogoča vzajemno učenje, ozaveščanje in kolektivni boj zoper sistemske kršitve (Però, 2020; Samaluk in Greer, 2021). Gibanje izbrisanih se je začelo formirati šele skoraj desetletje po izbrisu in takrat začelo dolg boj za popravilo krivic, med drugim tudi z vsakoletnim obeleževanjem Tedna izbrisanih (Lipovec Čebon, 2010; Zdravković, 2010). Medtem ko je bil prvotni boj izbrisanih usmerjen predvsem v ozaveščanje izbrisanih in širše javnosti o sistemski problematiki izbrisa ter v prizadevanja za odpravo krivic in povrnitev pravic, pa je ob 30. obletnici izpostavljena tudi potreba po ozaveščanju novih generacij o zločinu izbrisa z namenom, da se ta zgodovina ne pozabi in ne ponavlja. Ta prizadevanja so bila, kot rečeno, vidna tudi ob 30. obletnici izbrisa, saj je bil Teden izbrisanih zaznamovan z vrsto dogodkov, ki so ponovno opozorili na posledice tega zločina ter na dolgoletna prizadevanja izbrisanih za odpravo krivic, ki po treh desetletjih še zdaleč niso odpravljene, čeprav so neustavnost in diskriminatornost izbrisa ugotovili tako slovensko ustavno sodišče kot Evropsko sodišče za človekove pravice. Izhajajoč iz gradiv, predstavljenih na omenjenih dogodkih ob 30. obletnici izbrisa, se sprašujemo, kakšne so bile za izbrisane posledice nenadnega padca iz območja integracije v območje popolne izključenosti, kakšen je bil odziv širše skupnosti na izbris in kako je nastajala skupnost, ki se je borila za odpravo krivic in povrnitev pravic izbrisanim.

METODOLOGIJA

V članku izhajamo iz analize sekundarnega gradiva, predstavljenega na treh razstavah ob Tednu izbrisanih med 18. 2. in 5. 3. 2022, ki prikazuje zgodbe, boj in položaj izbrisanih. Sekundarno gradivo vključuje različna besedila, razstavljena na razstavi *30. obletnica izbrisa: Zločin ne zastara: Ne izbrisa, ne Roga, ne tovarišic_ev, ki jih ni več med nami, ne bomo nikoli pozabile_i* v galeriji Alkatraz (Iniciativa za pripravo 30. obletnice izbrisa, 2022), vključno z zgodbami izbrisanih iz tam razstavljene knjige *Zgodbe izbrisanih prebivalcev* (Lipovec Čebon in Zorn, 2011). Prav tako vključuje analizo besedil, razstavljenih na Gallusovem nabrežju (Amnesty International Slovenije in Turizem Ljubljana [AIS in TL], 2022) ter v galeriji Kresija (Amnesty International Slovenije in Mestna občina Ljubljana [AIS in MOL], 2022) v okviru razstave *30 let s(r)amote*, ki portretirajo izbrisane in opisujejo njihov boj za odpravo krivic. Med tam razstavljenimi besedili je bila tudi kronologija izbrisa, vzeta iz članka *Kronologija izbrisa 1990–2007* (Pistotnik, 2007).

Slika 1

Razstavljeni portreti izbrisanih na Gallusovem nabrežju

Poleg tega v analizo vključujemo tudi opazovanje z udeležbo na gledališki predstavi *Izbrisani d.o.o.*, ki so jo že leta 2007 v sodelovanju z režiserjem Francijem Slakom pripravili izbrisani ter jo v Španskih boricah in na Metelkovi ponovno odigrali ob 30. obletnici. Ker ima lahko umetnost zelo močno vlogo pri izobraževanju, ozaveščanju in razvoju kritične pismenosti (Peters, 2016), se z uporabo sekundarnega razstavnega gradiva in s pomočjo opazovanja z udeležbo kot raziskovalci postavljamo v vlogo udeležencev na dogodkih ob Tednu izbrisanih, katerih namen je ozaveščanje širše javnosti o še vedno trajajoči zgodovini izbrisa. Teksti, predstavljeni na razstavah, so bili ob udeležbi najprej fotografirani ter kasneje prepisani in skupaj z drugimi teksti in zapiski s terena analizirani s tematsko analizo. Ugotovitve so predstavljene v treh tematskih poglavjih, ki sledijo.

IZBRIS STALNIH PREBIVALCEV IZ ZGODOVINE SKUPNOSTI IN NJENE- GA SOLIDARNOSTNEGA KOMPROMISA

Za doseganje integracije, ki je idealno območje družbene solidarnosti, je temeljna pravica do dela, ki posameznikom pomeni vir dohodka ter s tem osnovo za ekonomsko in socialno varnost, ki je bila izbrisanim odvzeta. Po izbrisu tudi podjetniki niso mogli več opravljati

svoje dejavnosti, temveč so bili primorani v lastnem podjetju delati na črno, kot pove Cvi-jetan Blagojević: »Ko se spomnim, je zelo hudo [...] Imaš obrt, plačuješ davke, delati pa moraš preko nekoga drugega« (AIS in TL, 2022).

Tudi Niko Jurkas, ki je v času izbrisa »v lastnem podjetju zaposloval 28 ljudi [...] je delal na črno pet let in si vsaj lahko zagotavljal preživetje. Enega zaposlenega je moral zaradi neurejenih dokumentov odpustiti; šele leta kasneje je izvedel, da je obema življenje obrnil izbris« (AIS in TL, 2022). Niko je moral zaradi izbrisa delati na črno, odpuščati izbrisane zaposlene in šele po desetih letih mu je uspelo spet pridobiti dovoljenje za stalno prebivanje.

Tudi Slobodan je za ohranitev takratne zaposlitve potreboval delovno dovoljenje: »Po izbrisu je Slobodan šest let živel z začasnim prebivališčem. Po 18 letih redne zaposlitve v UKC Ljubljana je naenkrat potreboval delovno dovoljenje« (AIS in TL, 2022).

To dovoljenje je s časom ustvarilo tudi podlago za ponovno pridobitev stalnega prebiva-lišča v Sloveniji.

Žal večina izbrisanih ni imela svojih podjetij ali razumevajočih delodajalcev. Takšen je primer Budimirja Vukovića, ki

zaradi izbrisa nima polne delovne dobe. Ni se mogel poročiti, si ustvariti dru-žine in se uveljaviti s svojim delom. Postal je apatrid [...] v osnovi je pisatelj, sedaj se preživlja z delom za Kralje ulice. Ker ima še vedno zgolj začasno prebivališče in nima zavarovanja ali pravice do dela, niti do pokojnine, neprofi-tnega stanovanja ali bivalne enote, izbris zanj še vedno traja. (AIS in TL, 2022)

Izguba pravice do dela je torej izbrisanim tudi onemogočala, da bi se skozi delo lahko osebnostno izpolnili, pridobili družbeno veljavo in socialno-ekonomsko varnost, ki je prvi pogoj za dostojno življenje in načrtovanje lastne prihodnosti. Podobno predstavljeni portret Paja pokaže, kako je izguba dela vodila v brezdomstvo in še danes zgolj začasen status za prebivanje:

Pred izbrisom sem imel stojnico na ljubljanski tržnici, lepo življenje sem imel. Zdaj živim v prikolici. Kralji ulice so mi prinesli nekaj stiropora, da je topleje, na streho so dali polivinil. 26 let nisem imel nobenih dokumentov, zdaj imam začasno prebivališče. (AIS in TL, 2022)

Veliko ljudi se je torej zaradi izbrisa in posledične ekonomske ranljivosti znašlo tudi med brezdomci.

Poleg tega so izbrisani z izgubo zdravstvenega zavarovanja nase prevzemali tudi podob-na zdravstvena tveganja kot brezdomci in morali iskati različne preživetvene strategije v primeru zdravstvenih zapletov (Lipovec Čebtron, 2010). Glede slednjega portret Zvonka Baga, ki je skrbel za svojega ostarelega izbrisanege očeta Ivana Baga, razkrije, da »ko je

potreboval antibiotike, jih je poskušal dobiti celo pri veterinarju. Ni jih dobil« (AIS in TL, 2022). Zaradi izgube zdravstvenega in socialnega zavarovanja so izbrisani prezgodaj umirali ter se soočali z resnimi zdravstvenimi zapleti in nezdravljenjem sicer ozdravljivih bolezni. Na primer izbrisani Irfan Beširević je »brez zdravniške oskrbe preživel trombozo. Takrat je mislil, da je z njim konec« (AIS in TL, 2022). Tudi S. S. zaradi izgube zdravstvenega zavarovanja ni mogla do zdravnika, ko je zbolela. Šele po ureditvi statusa, ko je dobila dostop do zdravnika, so ti »ugotovili, da potrebuje operacijo« (AIS in TL, 2022). Izbrisani so se torej zaradi izgube zdravstvenega in socialnega zavarovanja soočali s številnimi neobravnavanimi zdravstvenimi težavami ter razširjenostjo posamičnih bolezni (Lipovec Čebren, 2010).

Poleg izgube pravice do dela in zdravstvenega varstva so izbrisani izgubili tudi stanovanjsko pravico. Kljub temu, da so nekateri ostali in še danes živijo v istih stanovanjih, jim je bila z izbrisom odvzeta tudi pravica do odkupa državnega stanovanja. Tako so na primer Trivu

leta 1992 odvzeli stanovanjsko pravico po tem, ko sta z ženo, tudi izbrisano, v Cinkarni vplačevala v stanovanjski sklad, in po tem, ko sta za stanovanje dvakrat vplačala participacijo pri vselitvi v stanovanje. Še danes plačujeta najemnino v istem stanovanju. Od izbrisa sta dala za najemnine več kot 70.000 evrov. (AIS in TL, 2022)

Izbris je torej tudi izbrisal zgodovino socialnih zavarovanj in drugih finančnih vložkov, ki so jih izbrisani posamezniki namenjali za prihodnjo socialno-ekonomsko varnost. Tudi Cvijeto »svojega stanovanja ni mogel odkupiti, danes ga ne more zapustiti otrokom. Izbris je bil zanj ekonomski genocid« (AIS in TL, 2022). Izguba dela in stanovanjske pravice ter povezanih finančnih vložkov je tako povzročala ekonomsko ranljivost, ki se je prenašala tudi na potomce.

Poleg zgoraj omenjenih pravic je bila izbrisanim odvzeta tudi pravica do izobraževanja (razen osnovnošolskega, ki je obvezno). Tako je moral Slobodan ob izbrisu prekiniti diplomski študij (AIS in TL, 2022). Prav tako se S. S., ki je bila izbrisana na svoj 14. rojstni dan, ni mogla šolati na srednješolski ravni: »Ker nisem imela papirjev, niti denarja, se nisem mogla šolati na srednji šoli, temveč sem več let na črno delala za šankom. Skrbeti sem morala tudi za izbrisana starša, ki sta izgubila službo« (AIS in TL, 2022). V nasprotju s svojimi tedanjimi vrstniki je namesto šolanja več let na črno delala, da je preživljala tudi svojo družino, v kateri je brat dobil državljanstvo, ostali pa na pravočasno oddano vlogo nikoli niso dobili odgovora. V družini nihče ni razumel, kaj se jim je zgodilo, večkrat so se prepirali o tem in mislili so, da se to dogaja samo njim (AIS in TL, 2022). Tudi Ratko Stojiljković pove, da je moral zaradi izbrisa staršev začeti delati že v osnovni šoli: »V družini je bila samo ena plača, že v šestem razredu osnovne šole sem delal, da smo lahko preživeli« (AIS in TL, 2022).

Med izbrisanimi je bilo 5360 otrok, katerih odraščanje je bilo močno zaznamovano z njihovim izbrisom, enako pa so bili prizadeti tudi neizbrisani otroci, ki so morali odraščati

s socialno-ekonomskimi posledicami izbrisa svojih staršev. Kot je zapisano pri portretu Cvijetana, so njegovi otroci doživljali hude travme, izbris pa je bil tudi razlog za ločitev (AIS in TL, 2022).

Otroci izbrisanih so doživljali tudi izgone in skupaj s starši iskali azil v drugih državah. Tak je primer Slavice Đuričić, ki se je skupaj s hčerko v Bosni registrirala kot begunka iz Slovenije:

V Bosni sem se registrirala kot begunka iz Slovenije, kljub temu sem morala za otroka plačati vsak pregled pri zdravniku [...] Samo jokala sem vsa ta leta. Hči je odraščala z mano in je jokala z menoj. 17 let sem živela brez dokumentov, brez prihodkov, brez otroškega dodatka, brez zdravstvenega zavarovanja. (AIS in TL, 2022)

Ker so izbrisani iskali azil v drugih državah, so jih slovenski organi pregona tudi vračali nazaj tja, kot pove Mahi Berisha:

Najtežje je bilo, ko je sredi noči k nam v azilni dom prišla policija in so nas odpeljali v Nemčijo, kjer smo zaradi izbrisa iskali azil. Moj sin je bil star tri mesece, na poti pa nismo imeli ne vode ne hrane. (AIS in TL, 2022)

Te izgone so doživljali tudi njihovi otroci. Otroci, ki so se rodili v izgnanstvu, niso bili upravičeni do pridobitve statusa. (Pregnani) otroci izbrisanih tudi niso bili upravičeni do zdravstvenega varstva, otroških dodatkov, niti niso bili vključeni v odškodninsko shemo.

Nekatere izbrisane so večkrat deportirali, kot opiše takratna študentka Katarina Keček:

Na poti iz K4 so me ustavili miličniki. Ker nisem imela dokumentov, so me odpeljali na Trdinovo. Zjutraj so me z drugimi v marici odpeljali do hrvaške meje, nato pa z drugo marico do Slavonskega Broda. Deportirali so me še enkrat, obakrat sem se vrnila peš. (AIS in TL, 2022)

Veliko izgnanim izbrisanim se nikoli ni uspelo vrniti. Takšen je tragičen primer

Dragomirja Petronjića, ki ga je policija ustavila pri kontroli prometa, nato pa ga brez odločbe izgnala in predala hrvaškim oblastem. Sredi vojne vihre je Dragomir kot vojni ujetnik končal v množični grobnici v bližini Jajca. (AIS in MOL, 2022)

Poleg preranih smrti je izbris povzročil tudi izgubo osebnosti, veselja do življenja in ponosa: »Niso nam vzeli samo stalnega prebivališča. Vzeli so nam osebnosti. Vzeli so nam ponos« (AIS in TL, 2022). Tudi sin izbrisanega Ivana Baga nazorno opiše, kako je izgledal ta nenadni odvzem osebnosti prej radoživemu človeku: »Oče je bil prej vedno dobre volje. Rad je igral na orglice, vedno slovenske narodne. Po izbrisu so orglice za vedno utihnile

in postal je hudo zaskrbljen. Zamorjen 90-letnik« (AIS in TL, 2022). Zvonko Bago, ki je vrsto let skrbel za izbrisanega očeta, izbris primerja z umiranjem po obrokih: »Izbris je umiranje po kapljicah. Ta proces sem od začetka do konca videl pri svojem očetu« (AIS in TL, 2022). Nekateri izbrisani so v tem »umiranju po kapljicah« tudi dejansko umrli ali si vzeli življenje. Drugi se niso mogli udeleževati pokopov svojih bližnjih, kot pove Ljubinko Tomić, ki ima zadnja štiri leta še vedno zgolj dovoljenje za začasno prebivanje: »Lani sem želel oditi v Francijo na pogreb svojega brata, a mi z le začasnim dovoljenjem za bivanje niso dovolili potovati« (AIS in TL, 2022). Podobno Cvijetan Blagojević od leta 1991 do 2003 ni mogel k materi in očetu na grob (AIS in TL, 2022).

Na koncu pa so, z družbeno izključitvijo in posledičnim družbenim neobstojem, izbrisani izgubili tudi pravico do dostojnega pokopa. S tem, kako pokopati »neobstoječega« izbrisanega, se ukvarja tragikomedija *Izbrisani d.o.o.* (Civilna iniciativa izbrisanih aktivistov, 2022). Zgodba se vrti okoli smrti izbrisanega, ki ga ne morejo pokopati, ker nima dokumentov in uradno ni nikoli obstajal. Zato se svojci obrnejo na posebni servis, ki jim sicer organizira pokop, obenem pa za kriminalne posle uporabi telo (oz. organe) pokojnega. Ta tragikomedija zelo dobro prikaže absurd izbrisa in temne posledice življenja v območju popolne izključenosti. Tako kot v smrti tudi v življenju izbrisani za uradnike (še vedno) ne obstajajo, kot pove S. S.: »V osmih letih sem govorila z nešteto uradniki in jih prosila za papirje. Vedno so mi rekli: 'Gospa, vi ne obstajate!' Kako ne obstajam? Sem umrla?« (AIS in TL, 2022) Dejanje izbrisa je torej povzročilo neobstoj in popolno družbeno izključitev stalnih prebivalcev iz zgodovine skupnosti in njenega solidarnostnega kompromisa.

IZBRIS IN ODZIVI ŠIRŠE SKUPNOSTI – PODALJŠAN NADZOR IN PRIKRITA SOLIDARNOST

Samo dejanje izbrisa so izpeljali na upravnih enotah ali pri drugih upravnih organih, ki so ljudem ob urejanju različnih uradnih zadev običajno uničili osebne izkaznice ali druge uradne dokumente in jim tako odvzeli tudi dokazila o zgodovini prebivanja v Sloveniji. Med temi uradniki so bili tudi takšni, ki so izbrisane in njihove družine osebno poznali. Portret Mirjane Učakar razkrije, da so ji

dokumente uničili uradniki, ki so jo poznali celo življenje, njena mama je bila namreč tajnica župana. Rojena na Ptujju mami Slovenki in očetu Srbu si je morala urediti hrvaško državljanstvo, da je sploh lahko zaprosila za stalno prebivanje v Sloveniji. (AIS in TL, 2022)

Te akte izbrisa pa so kdaj spremljale tudi žaljivke in grožnje, kot ob svojem portretu pove Trivo: »Ko sem moral zamenjat tablice, se je začelo zbadanje: kdaj boš šel v Bosno, grožnje, naj se izselim, kaj tukaj iščem, da bodo prišli po mene« (AIS in TL, 2022).

Sovraštvo do izbrisanih je poganjal poosamosvojitveni etnonacionalizem (Bajt, 2010), ki se je odražal tudi v državni politiki. Kljub temu, da sta tako Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin kot Helsinški monitor relativno hitro po izbrisu začela

zaznavati množične težave izbrisanih, ki so se obračali na njih, in pristojne tudi opozarjati na to, se vlada RS kljub vrsti intervencij med letoma 1992 in 1994 na ta opozorila ni odzivala. Kot kasneje v odprtem pismu zapiše tedanji predsednik Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin Ljubo Bavcon (2003, v Pistotnik, 2007), neodzivi takratne vlade kažejo »sistematično državno politiko izganjanja nezaželenih Neslovencev«. Stigmatizacijo izbrisanih pa je nato napajala tudi desničarska politična retorika zanikanja in pripisovanja krivde za izbris izbrisanim samim. Na primer v Slovenski demokratski stranki (SDS) so predstavljali izbrisane kot špekulante in jim odrekli pravico do poprave pravic, kot kaže komentar Vinka Gorenaka na sodbo Evropskega sodišča za človekove pravice: »Od leta 1999 je SDS jasno zagovarjala stališče, da gre pri večini za špekulante in nič drugega« (AIS in MOL, 2022). To retoriko je napajal tudi sovražni govor. Na primer Slovenska nacionalna stranka (SNS) je ob prihodu skupine stavkajočih izbrisanih v parlament na vrata svoje poslanske skupine nalepila sovražni napis: »Vsi izbrisani vabljeni na ples, igral vam bo Jelinčič na puško mitraljez!!!!« (AIS in MOL, 2022) Te takrat opozicijske stranke so v letih 2003 in 2004 tudi uspešno spodbokopavale poskuse takratne vlade, da bi s pomočjo sicer nepotrebne zakona udejanjila sodbe Ustavnega sodišča RS za vrnitev statusa izbrisanim (gl. Pistotnik, 2007). Ta nestrpna in sovražna politična dejanja in diskurz so se prenašali tudi na širšo družbo ter spodbujali stigmatizacijo, sovražni govor in nasilje, ki so ga doživljali tudi otroci izbrisanih. Na primer Aleksandra Todorović Novak v svojem portretu pojasnjuje, da so bili zanjo najhujši stigma, ki je spremljala njenega očeta, in sovražna dejanja, uperjena vanj: »Najhujša je bila stigma. Očeta so na cesti pljuvali, pretepli so ga, ne enkrat, večkrat. Zdaj sem ponosna na njega« (AIS in TL, 2022).

Podobno razlaga Živa Kerner, ki se je ob stigmatizaciji svoje mame počutila izločeno: »Počutila sem se izločeno. Nenehno so me spraševali, kaj sploh hoče moja mama, in jo pošiljali tja, od koder je prišla. Jaz skoraj ne bi preživela. Pomagali sta mi volja in moč, ki ju je kazala mama« (AIS in TL, 2022).

Kot je še zapisano ob njenem portretu, so bili otroci izbrisanih

tisti, ki so delili tesnobe in stiske, ko leta in leta niso razumeli, kaj se je sploh zgodilo, kaj so storili narobe [...] Tudi oni so živeli s strahom, kaj se morda še lahko zgodi, po tem, ko se je enkrat že zgodilo nekaj nepredstavljivega. (AIS in TL, 2022)

Otroci izbrisanih so bili torej močno zaznamovani z negativnimi in sovražnimi odzivi širše skupnosti do njihovih staršev in s tem tudi njih samih. Poleg negativnih pa so imeli nekateri starši tudi dobre izkušnje z lokalnimi službami, ki so njim in njihovim otrokom omogočile ostajanje znotraj območja integracije:

Otroka sta takrat še hodila v vrtec. Ker smo bili tujci, bi po izbrisu morali plačati ogromno. Šla sem do vzgojiteljice, da bi jo prosila, naj nam zmanjšajo stroške vrtca. Rekla mi je, naj grem na glavni sedež vrtcev za ta okraj in jim pojasnim našo situacijo. Res sem šla [...] Bili so prijazni. Razumeli so me. Rekli so, naj

oba otroka pustim v vrtcu, da se ne bo nič spremenilo. Ne morem reči, da nismo imeli tudi dobrih izkušenj. (Lipovec Čebren in Zorn, 2011, str. 86)

Podobno so na neki občini izbrisani družini pomagali pri dostopanju do socialnega stanovanja in socialnih pomoči, kar jih je obvarovalo pred brezdomstvom in revščino:

Zato sem obupana odšla na občino, da bi se pozanimala, če obstajajo kakšna socialna stanovanja za nas. To je bilo precej nevarno za osebo, ki ne obstaja, ampak sem naletela na prave ljudi. Pravzaprav na takratno županjo, ki je rekla: 'Ravno zdaj nimam nobenih stanovanj, kamor bi vas lahko dala. Če pa stanovanja ne boste našli, obstaja način, da vam ga mi najdemo in pomagamo plačevati.' Olajšanje! Gospa je razumela mojo zgodbo in mi je želela pomagati. Lahko bi me prijavila policiji. Ista županja je izbrisani ženski kasneje pomagali pri pridobitvi enkratne denarne pomoči. (Lipovec Čebren in Zorn, 2011, str. 44)

Na ravni institucij širše lokalne skupnosti je bilo tako zaznati tudi solidarnost in civilno nepokorščino, ki je ranljivim izbrisanim omogočala ostajanje znotraj območja integracije, javnim službam pa ohranjanje njihovega temeljnega poslanstva.

Kljub pozitivnim primerom v širši skupnosti pa so se sovražni govor in sovražna dejanja širili tudi v zasebno sfero. Tako so na primer Trivu zvonili pri vhodnih vratih in nanje pisali sovražna sporočila: »Zvonili so na vrata, menjal sem ključavnico. Na vhodna vrata so mi s sprejem napisali RAUS« (AIS in TL, 2022).

Nadzor se je torej prek nekaterih posameznikov v širši skupnosti širil tudi v zasebno sfero in tako ustvarjal nove interne mejne režime, kjer so bili izbrisani dnevno šikanirani in ustrahovani, tudi od nekaterih sosedov, ki so postali nadzorniki teh podaljšanih internih meja. Tudi Mirjano Učakar je bilo strah v lastnem stanovanju, saj jo je soseda nadlegovala in jo celo prijavila policiji:

V lastnem stanovanju sem živela brez dovoljenja. Ko je kdo pozvonil, sem zamrznila, strah me je bilo celo poštarja. Soseda mi je metala članke o izbrisu v nabiralnik, prijavila me je policiji. Policist je pretresen ob mojem pojasnilu rekel samo: 'Gospa, nekaj probajte uredit te papirje' – lahko bi me pa peljal do meje. Bili smo odvisni od dobre volje drugih in njihovega razumevanja. (AIS in TL, 2022)

Kot pa je tudi razvidno iz zgornjega primera, so bili ob takšnih zavržnih dejanjih posameznikov celo nekateri policisti pretreseni in so izbrisane tolerirali. Podobno je bilo tudi z obmejnimi policisti, ki so tolerirali nezakonite prehode izbrisane Marka Peraka:

Ker nisem imel pravice do dela, sem delal na črno v Avstriji. Potem ko so me dobili in so me inšpektorji pripeljali do mejnega prehoda, sem jim povedal, kaj

se je v resnici zgodilo. Ko sem jim povedal o izbrisu, nisem dobil ne denarne kazni ne prepovedi vstopa v Avstrijo. (AIS in TL, 2022)

Podobno je bilo ob madžarski meji, kjer je eden od izbrisanih tudi doživel prijaznost s strani obmejnega policista, ki mu je na skrivaj prinašal hrano in pijačo:

V Prosenjakovcih je delal neki Madžar, policaj, ki me je imel rad, da svet tega ni videl. On mi je prinesel kanister po pet litrov vina, špeh mi je nosil, ocvirke, ma vsega boga. Skril je v koruzo in mi potem povedal, kam. Da ga ne bi kdo izdal. (Lipovec Čebtron in Zorn, 2011, str. 148)

Tako kot med policisti so se tudi med sosedi in zdravstvenimi delavci našli solidarni ljudje, ki so izkazovali civilno nepokorščino ter s tem izbrisanim pomagali premagovati zdravstvene in druge težave. Na primer Drago opisuje pomoč sosede, ki mu je kot medicinska sestra nudila zdravstveno oskrbo:

K sreči pa imam tudi eno zelo prijazno sosedo. Po poklicu je medicinska sestra. Zaradi izbrisa sem seveda tudi brez zdravstvenega zavarovanja. Lani sem se porezal z motorno žago [...] pa nisem mogel na urgenco. Ta prijazna soseda mi je pomagala in mi je oskrbela rano in previjala prst, merila mi je tlak ... Ona mi res pomaga. (Lipovec Čebtron in Zorn, 2011, str. 96)

Podobno je prijatelj drugega izbrisanega dobavljal potrebna zdravila, ki so jim bila zaradi ekonomske ranljivosti in brez zdravstvenega zavarovanja nedostopna: »Imam enega znanca, ki dela v Leku že 30 let in mi prinese vsa zdravila, ki jih rabim. Prinese mi proti zgagi, pa lekadle [...] Svaka mu čast« (Lipovec Čebtron in Zorn, 2011, str. 151).

Prav tako so nekateri prijatelji in zdravniki omogočali, da so lahko ljudje z njihovo pomočjo dostopali do zdravstvenih storitev: »Prijatelji so mi poleg družine pomagali pri soočanju s težavami v vsakdanjem življenju. Recimo v zdravstvu, ker sem poznal ene zdravnike [...] pa smo malo prevekslali, da sem šel na enega drugega – čeprav se to ne sme« (Lipovec Čebtron in Zorn, 2011, str. 138).

Odzivi širše skupnosti se torej kažejo tudi v solidarnosti in civilni nepokorščini. V retrospektivi so ti nepokorni posamezniki anonimni heroji, ki so reševali življenja drugim članom svoje mikroskupnosti in jim omogočali vsaj delno vračanje v območje integracije. Kljub vsemu pa so tudi ti pozitivni odzivi ostajali atomizirani in prikriti ter kot taki niso mogli pripeljati k skupinskemu boju in popravu krivic.

GRAJENJE SKUPNOSTI BOJA

Kot je bilo opisano zgoraj, so stigma izbrisa in negativni ter sovražni odzivi politike in širše skupnosti med izbrisanimi povzročali strah in izolacijo, ki sta še dodatno oteževala razkrivanje sistemskih razsežnosti izbrisa in povezovanje prizadetih. Kot je zapisano ob

portretu Mirjane Učakar, »sta z izbrisanim Acom Todorovićem prijateljela osem let, preden sta drug drugemu zaupala, da sta oba izbrisana« (AIS in TL, 2022).

To nezaupanje izbrisanih do širše skupnosti je torej povzročalo celo to, da se izbrisani še med sabo vrsto let niso razpoznali in so se z izbrisom spopadali v popolni izolaciji. Grajenje skupnosti boja je bila za atomizirane, ustrahovane in nedokumentirane izbrisane ena težjih nalog, ki jo je še dodatno oteževala rasistična državna politika, ki je izbris povzročila ter kasneje ta problem pometala pod preprogo. Kljub zgodnjim opozorilom in pobudam za ustavno presojo je Ustavno sodišče RS šele leta 1999 ugotovilo, da je bil izbris nezakonito dejanje, in zakonodajalcu naložilo odpravo krivic. Na podlagi tega je še istega leta državni zbor sprejel *Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v RS* (ZUSDDD), ki je izbrisanim v teoriji sicer omogočil pridobitev dovoljenja za stalno prebivanje, vendar zgolj tistim, ki so od izbriisa živeli v Sloveniji. Prav tako so bili za oddajo vloge na voljo zgolj trije meseci, tako da si je od 25.671 izbrisanih status takrat uredilo le 12.199 oseb (Pistotnik, 2007).

Ker je ZUSDDD ureditev statusa omogočil zgolj majhnemu delu izbrisanih oseb, so se tudi izbrisani odločili, da stopijo iz izolacije in začnejo javno predstavljati svoje težave. Kot je razvidno iz raziskav in z razstave v galeriji Kresija, je problem izbrisanih prvi začel javno izpostavljati zdaj že pokojni izbrisani Aleksander Todorović. Ta je novembra 2001 deset dni gladovno stavkal na parkirišču živalskega vrta v Ljubljani, »ker so tisti, ki so povzročili izbris, za v živalski vrt« (AIS in MOL, 2022). Kot piše tudi Vlasta Jalušič v njegovem nekrologu,

je bil eden izmed, a bil je tudi eden od najboljših, pogumnih. S tem ne mislim samo pogumnih med izbrisanimi, ampak pogumnih v Sloveniji nasploh. Prenehal je biti anonimen in kljub temu, da je bil brez dokumentov, se je izpostavil v javnosti, začel govoriti o izbrisu, organizirati soizbrisane, se boriti [...] Okoli sebe je zbral peščico tistih, ki so bili pripravljeni govoriti javno, in tako je na videz neobstoječe pripeljal neposredno v eksistenco. (AIS in MOL, 2022)

V tem nekrologu je izpostavljen pogum izbrisanega človeka, ki kljub grožnji izgona postane graditelj skupnosti izbrisanih, ki se kolektivno začnejo izkopavati iz jame neobstoja ter organizirati za odpravo krivic. To posledično pripelje do bolj sistematičnega organiziranja atomiziranih izbrisanih z ustanavljanjem različnih iniciativ in društev ter širjenjem podpornikov, med katerimi gre poudariti predvsem tudi v tem članku citirane raziskovalce in aktiviste, povezane z Mirovnim inštitutom, socialnim centrom Rog, Amnesty International, ter novinarje Mladine (AIS in MOL, 2022). Marko Perak poudari, da je bilo zanj bistvo tega organiziranega boja, da ohrani svojo družino:

Da bomo ustanovili društvo, smo se decembra 2001 zmenili v mojem stanovanju v Mežici. Leta 2002 smo imeli ustanovno skupščino. Za pravice se je treba boriti. Zame je bilo bistvo tega boja, da se ohrani moja družina – da ostanemo skupaj. Tako je tudi bilo. (AIS in TL, 2022)

Kljub poskusom ptujske občinske oblasti, kjer je bila izbrisana tudi Mirjana Učakar (hči bivše tajnice župana), da prepreči registracijo prvega društva izbranih prebivalcev Slovenije, je bilo februarja 2002 slednje le ustanovljeno. Društvo je opozarjalo na veliko število izbranih, ki še vedno nimajo urejenega statusa in še vedno živijo v Sloveniji, kot tudi na tiste izbrisane, ki so bili deportirani ali pa jim je bil vstop v Slovenijo preprečen (Pistotnik, 2007).

Izbranim leta 2003 pritrdi tudi Ustavno sodišče RS (odločba št. U-I-246/02), ki odloči, da ZUSDDD ni v skladu z Ustavo RS, ker državljanom drugih republik nekdanje SFRJ, ki so bili 26. februarja 1992 izbrisani iz registra stalnega prebivališča RS, od navedenega datuma ne priznava stalnega bivališča. Kljub temu, da Ustavno sodišče RS ministrstvu za notranje zadeve naloži, da v šestih mesecih odpravi neskladje z Ustavo RS, odločba ostane neizvršena nadaljnjih sedem let (Mirovni Inštitut [MI], 2021; Pistotnik, 2007).

Ob tem neresenju problematike izbranih se Društvo izbranih povečuje in leta 2003 ustanovi tudi območni odbor Društva izbranih prebivalcev Slovenije z imenom DIPS Obala v Portorožu. Prav tako je leta 2003 organiziran prvi Teden izbranih, kjer se zvrsti vrsta okroglih miz na temo izbriša ter priprava protesta ter javni poziv vladi, naj spoštuje sodbe ustavnega sodišča (Pistotnik, 2007). Javni protesti so bili vseskozi pomemben del boja izbranih, saj so bile ulice njihovo edino glasilo, poudarja Irfan Beširević: »Delali smo proteste. Ulice so bile naše glasilo. Razen za Mladino, ki je začela pisati naše zgodbe in veliko pripomogla k temu, da smo prišli na plano, smo bili za ostale izbrisani tabu« (AIS in MOL, 2022).

Z vstopom Slovenije v EU leta 2004 so izbrisani problematiko izbriša tudi učinkovito evropeizirali. Kot je bilo mogoče videti na razstavi v galeriji Kresija, so predstavniki Civilne iniciative izbranih prebivalcev v ta namen organizirali gladovne stavke, ki so se selile od mejnega prehoda Šentilj, na Metelkovo, na sedež Sklada Združenih narodov za otroke (UNICEF) in pred sedež Visokega komisariata Združenih narodov za begunce (UNHCR). Leta 2006 začnejo sodelovati tudi z italijansko odvetniško pisarno Studio Lana Lagostena Bassi, ki v imenu 11 izbranih oseb, ki še vedno nimajo urejenega statusa v Sloveniji, na Evropsko sodišče za človekove pravice (ESČP) vloži tožbo »Milan Makuc in ostali proti Sloveniji« (AIS in MOL, 2022). Z namenom podpore tožbi na ESČP so izbrisani s pomočjo podpornikov iz Slovenije, Italije in Francije organizirali karavano, ki je šla od Ljubljane do Bruslja in se je na poti srečala z vrsto deželnih svetnikov, sindikatov in predstavnikov različnih političnih strank, evropskimi poslanci in podpredsednikom evropske komisije Francom Frattinijem (AIS in MOL, 2022).

Leta 2010 je sodba ESČP ugotovila, da je Slovenija izbranim kršila pravico do varstva zasebnega in družinskega življenja in pravico do učinkovitega pravnega sredstva (MI, 2021). Za izbrisane je bila sodba ESČP zelo pomembna tudi zaradi razbremenjevanja krivde, kot pove izbrisani Mladen Balaban:

Pomembno je, da smo ljudem, tudi nekdanjim prijateljem in znancem, ki so menili, da smo sami krivi za izbris, dokazali, da to ni res. Sodbe slovenskega

ustavnega sodišča in Evropskega sodišča za človekove pravice, ki to potrjujejo, me navdajajo z zadovoljstvom. Govorili so, da so zbrisani sami krivi za svoj položaj, tudi po tem, ko so sodišča ugotovila, da je bil izbris protipraven, neustaven in diskriminatoren. Težko je bilo dolga leta živeti s tem. (AIS in TL, 2022)

Kot je razvidno iz zgornjega citata, se je kljub prejšnjim sodbam Ustavnega sodišča RS, ki so jasno opredelile kršitve ter zahtevo za popravilo krivic, krivda za izbris v širši javnosti še vedno pripisovala izbrisanim samim. Odnos Slovenije do izbrisanih pa se tudi s prvo sodbo ESČP še ni spremenil, saj se je ta proti njej pritožila. Leta 2010 je bila sicer tudi sprejeta novela ZUSDDD, ki naj bi izvrševala ustavno sodbo iz leta 2003. Ta je nekoliko širšemu krogu izbrisanih omogočila ponovno pridobitev stalnega prebivališča, vendar so v praksi strogi pogoji, na primer dokazovanje poskusov vračanja v Slovenijo po tem, ko so bili izgnani, nepriznavanje statusa otrokom, rojenim v tujini zaradi deportacije staršev (AIS in MOL, 2022), številnim izbrisanim onemogočili ponovno pridobitev statusa stalnega prebivalca (MI, 2021). Kot kaže primer družine Beriša, so te neustrezne rešitve povzročale nadaljnjo razklanost družin:

Mahi je žena pokojnega Alija Berishe, enega od šestih zmagovalcev pred Evropskim sodiščem za človekove pravice. Tudi ta zmaga ni omogočila, da bi se lahko Ali v Slovenijo vrnil skupaj z družino – zakon, ki je urejal statute izbrisanih, je dopustil le vrnitev njega in v Sloveniji rojenega sina, ne pa tudi v tujini rojenih otrok in žene. Vsi so se lahko vrnili šele leta 2014, po posredovanju Urada predsednika Republike Slovenije. (AIS in TL, 2022)

Po javnih apelih in peticiji Amnesty International za vrnitev Alijeve družine jim je bilo to omogočeno po posredovanju Urada predsednika RS (AIS in MOL, 2022). Kljub nekaterim pozitivnim razpletom si je po noveli ZUSDDD, ki je rok za oddajo vlog omejevala na tri leta, status uredilo zgolj 350 ljudi (AIS in MOL, 2022).

Po pritožbi Slovenije na ESČP je ESČP državi leta 2013 naložilo plačilo odškodnin, ugotovilo pa je tudi kršitev prepovedi diskriminacije. Leta 2013 je bil potem sprejet *Zakon o povračilu škode osebam*, ki so bile izbrisane iz registra stalnega prebivalstva, vendar so bili do odškodnin upravičeni zgolj izbrisani, ki so si status že uredili, za tiste brez urejenega statusa pa so veljali strogi dodatni pogoji (MI, 2021). Med slednjimi je bila tudi že prej omenjena Slavica Đuričić, ki je bila zaradi izbrisa begunka v Bosni in je 17 let živela brez dokumentov. Slavica

je šla v tožbo za odškodnino, ki se je vlekla štiri leta. Verjela je odvetniku, ki je bil prepričan, da bosta obe s hčerko pravdo dobili. Ko je predlani izvedela, da jo je sodišče zavrnilo in koliko je zaradi izgubljene tožbe dolžna državnemu odvetništvu, jo je psihično strlo. Državnemu odvetništvu je do konca lanskega leta vse poplačala z izposojenim denarjem, dolg pa še vedno odplačuje. (AIS in TL, 2022)

Podobno kot Slavica je iz odškodninske sheme izpadlo veliko izbrisanih. Ukrepov za pravo krivic, ki jih je bilo možno uveljavljati zgolj tri leta, je bila deležna manj kot polovica izbrisanih (MI, 2021). V odškodninsko shemo tudi niso bili vključeni otroci izbrisanih (AIS in TL, 2022). Prav tako so bile odškodnine, ki jih je predpisala slovenska zakonodaja, neprimerljivo nižje od odškodnin, ki jih je pritožnikom prisodilo ESČP (AIS in MOL, 2022). Glede na vso materialno in nematerialno škodo je ESČP določilo mesečni znesek 237 evrov, tistim z mladoletnimi otroki pa še dodatnih 80 evrov. Slovenska odškodninska shema je znašala zgolj mizernih 50 evrov mesečno (MI, 2021), ki je bila v očeh izbrisanih ponižujoča oz. kot navaja Mirjana Učakar: »Dobili nismo nobenega zadoščenja, razen mizerne odškodnine, ki je bila bolj kot kaj drugega ponižujoča« (AIS in MOL, 2022).

Prav tako so izbrisani čakali 30 let, da so doživeli opravičilo predsednika države RS. Šele leta 2022 se je predsednik Borut Pahor odzval na peticijo Amnesty International (2021), ki je zahtevala njegovo opravičilo v imenu države.

Ker so bili roki zgoraj omenjenih zakonov za odpravo krivic časovno omejeni na tri leta, danes izbrisani nimajo na voljo nobenih pravnih sredstev več niti za ureditev statusa stalnega prebivališča niti za pridobitev odškodnin. Status stalnega prebivališča si je do izteka roka uredila manj kot polovica vseh izbrisanih. Izbrisani brez urejenega statusa še danes

živijo v številnih državah, nekateri so bili tam dolga leta obravnavani kot begunci. In v naši državi še vedno, vseh 30 let, živijo izbrisani brez stalnega prebivališča, v negotovosti, krču. In tudi po vsem tem času še vedno v strahu. (AIS in MOL, 2022)

Nujno je torej, da se tistim, ki še nimajo urejenega statusa, ta brez pogojevanja vrne. Prav tako je izrednega pomena, da se zgodovina izbrisa ne pozabi, kot pove izbrisana Mirjana Učakar: »Danes bi rada samo to, da se o tem piše v učbenikih, da se izbris ne zamolči« (AIS in MOL, 2022).

Temeljna zahteva izbrisanih torej je, da se izbris ne pozabi in da tudi ta temna zgodovina slovenskega osamosvajanja postane del kolektivne zavesti, kolektivne sramote, ki se ne bi smela nikoli več ponoviti.

ZAKLJUČEK

V članku so bile skozi analizo sekundarnega gradiva predstavljene posledice izbrisa, ki je pomenila nenapovedano, nenadno in popolno izključitev iz zgodovine in solidarnostnega kompromisa skupnosti, v kateri so izbrisani živeli, delali, odraščali. Posledice izbrisa so (bile) grozljive, saj so ljudje na papirju prenehali obstajati in so tako izgubili pravice do prebivanja, dela, zdravstvenega in socialnega varstva, do izobraževanja ter celo dostojnega pokopa v Sloveniji. Ker pa je bil izbris izveden v tajnosti, brez obveščanja izbrisanih in javnosti, izbrisani leta niso vedeli, da gre za sistemski problem ter so se v popolni izolaciji

in ob podaljšanem nadzoru nekaterih pripadnikov širše skupnosti spopadali s težavami, katerih vzroka si nikakor niso znali pojasniti. Kljub temu je zgodba izbrisanih tudi zgodba o grajenju nove skupnosti, o civilni nepokorščini in solidarnosti, ki ni sprejela tega razčlovečenja, ter o boju za odpravo krivic in prizadevanjih, da izbris ne utone v pozabo. Toda vsemu temu navkljub po 30 letih veliko izbrisanih še vedno ni doživelo povrnitve odvzetih pravic, pojavljajo pa se tudi novi izbrisi novejših skupin priseljencev (Smajila, 2022). S tega vidika je sodobni boj izbrisanih usmerjen tudi v ozaveščanje širše skupnosti in s tem preprečevanje amnezije o izbrisu ter novih izbrisov.

V empiričnem in konceptualnem smislu članek dopolnjuje predhodno literaturo o posledicah izbrisa in boju izbrisanih (gl. Dedić idr., 2003; Kogovšek in Petković, 2010), saj zajema tudi zadnje časovno obdobje ter izbris analizira skozi širši koncept integracije, ki temelji na družbeni solidarnosti in s tem povezanih odzivih širše skupnosti. Predvsem pa s pomočjo izbrane metodologije prikaže ozaveščevalno vlogo javnih prizadevanj in delovanja izbrisanih. Izhajajoč iz koncepta integracije kot večsmernega procesa (Samaluk, 2021), v katerem se morajo raznoliki družbi prilagajati vsi segmenti družbe ter se v ta namen v prvi vrsti učiti tudi od marginaliziranih skupin, smo z uporabo sekundarnega razstavnega gradiva in opazovanja z udeležbo analizirali zgodbo, kot so jo širši skupnosti predstavili izbrisani in njihovi dolgoletni podporniki. Na ta način smo se lahko kot raziskovalci postavili tudi v vlogo učečih se neposredno od ljudi, ki so izbris dejansko doživeli in se še danes borijo za odpravo krivic. Zato članek končujemo z apelom andragogom in pedagogom po solidariziranju z izbrisanimi, tako da s pomočjo različnih formalnih in neformalnih oblik izobraževanja in učenja zaježijo zgodovinsko amnezijo storjenih krivic, da podpirajo in dajejo glas tudi (novodobnim) izbrisanim ter tako preprečijo ponavljanje te črne zgodovine.

LITERATURA IN VIRI

- Amnesty International Slovenije. (18. 10. 2021). *30 let po izbrisu je skrajni čas za uradno opravičilo žrtvam izbrisa*. <https://www.amnesty.si/zahtevamo-opravicilo-za-izbris>
- Amnesty International Slovenije in Mestna občina Ljubljana. (2022). *30 let s(r)amote: Razstava ob 30. obletnici izbrisa v Galeriji Kresija* [razstava]. Galerija Kresija, Ljubljana.
- Amnesty International Slovenije in Turizem Ljubljana. (2022). *30 let s(r)amote: Portreti izbrisanih skozi fotografski objektiv Boruta Krajnc* [razstava]. Gallusovo nabrežje, Ljubljana.
- Bajt, V. (2010). Več kot zgolj administrativno ustvarjeni »tujci«: Izbrisani in odmev nacionalistične konstrukcije drugega v simbolni ideji o »nas«. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 193–214). Mirovni inštitut.
- Bolzmann, C. (2002). The social impact of migration policies: The example of immigrant workers and asylum seekers in Switzerland. *Social Work in Europe*, 9(3), 10–19.
- Castel, R. (2003). *From manual workers to wage laborers: The transformation of the social question*. Transaction.
- Civilna iniciativa izbrisanih aktivistov. (26. 2. 2022). *Izbrisani d.o.o.* [gledališka predstava]. Španski borci, Ljubljana.

- Dedić, J., Jalušič, V. in Zorn, J. (2003). *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Mirovni inštitut.
- Freire, P. (2019). *Pedagogika zatiranih*. Krtina.
- Holst, J. D. (2018). From radical adult education to social movement learning. V M. Milana, S. Webb, J. Holford, R. Waller in P. Jarvis (ur.), *The Palgrave international handbook on adult and lifelong education and learning* (str. 75–92). Palgrave. https://doi.org/10.1057/978-1-137-55783-4_5
- Iniciativa za pripravo 30. obletnice izbrisa. (2022). *30. obletnica izbrisa: Zločin ne zastara: Ne izbrisa, ne Roga, ne tovarišic_ev, ki jih ni več med nami, ne bomo nikoli pozabile_i* [razstava]. Galerija Alkatraz, Ljubljana.
- Kogovšek, N. (2010). Izbris kot kršitev pravno zavarovanih človekovih pravic. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 83–141). Mirovni inštitut.
- Kogovšek, N. in Petković, B. (ur.). *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Mirovni inštitut.
- Kump, S. (2004). Radikalno izobraževanje odraslih: Integralni del procesa družbenih sprememb. *Andragoška spoznanja*, 10(1), 8–24. <https://doi.org/10.4312/as.10.1.8-24>
- Kump, S. (2012). Družbena gibanja – prostori radikalnega izobraževanja odraslih. *Sodobna Pedagogika*, 63(3), 8–24.
- Lipovec Čebren, U. (2010). Izbrisane pravice – nevidne bolezni: Analiza zdravstvenih posledic izbrisa. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 149–188). Mirovni inštitut.
- Lipovec Čebren, U. in Zorn, J. (2011). *Zgodbe izbrisanih prebivalcev*. Sanje.
- Ministrstvo za notranje zadeve. (2022). *Prebivališče*. <https://www.gov.si teme/prebivalisce/>
- Mirovni inštitut. (26. 2. 2021). *Infografika: 29. obletnica izbrisa*. https://www.mirovni-institut.si/29-obletnica-izbrisa/?fbclid=IwAR2fFlprjdrawPZH_76rS2K11vAuejnhjogdCSq633bwzjdTBk1vEWmZNIU
- Morrell, E. (2015). *Critical literacy and urban youth: Pedagogies of access, dissent, and liberation*. Routledge.
- Però, D. (2020). Indie unions, organizing and labour renewal: Learning from precarious migrant workers. *Work, employment and society*, 34(5) 900–918. <https://doi.org/10.1177/0950017019885075>
- Peters, C. (2016). Critical pedagogy and art. V M. A. Peters (ur.), *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* (str. 1–6). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-287-588-4_238
- Pistotnik, S. (2007). Kronologija izbrisa 1990–2007. *Časopis za kritiko znanosti*, 35(228), 204–237.
- Pistotnik, S. (2010). Izbris kot poligon evropskih migracijskih politik ali 'oprostite mi, prosim, ampak vaši predpisi so izbrisali moj status. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 53–79). Mirovni inštitut.
- Samaluk, B. (2020). Integration as a multi-way process: A case study of innovative migrant integration projects in Slovenia. *Andragoška spoznanja*, 26(3), 103–120. <https://doi.org/10.4312/as.26.3.103-120>
- Samaluk, B. in Greer, I. C. (2021). Organised by transitions: The self-organisation of next-generation welfare professionals in Slovenia. *Work in the Global Economy*, 1(1–2), 95–117. <https://doi.org/10.1332/273241721X16297274327641>
- Smajila, B. M. (23. 5. 2022). *Novodobni izbris: Po devetih letih v Sloveniji je postal ilegalec*. Portal N1. <https://n1info.si/novice/slovenija/novodobni-izbris-po-devetih-letih-v-sloveniji-je-postal-ilegalec>
- Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (ZU-SDDD). (1999). *Uradni list RS*, št. 76/10. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO1586>

- Zdravković, L. (2010). Boj proti odrekanju državljanstva kot paradigma emancipacijske politike. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 251–269). Mirovni inštitut.
- Zorn, J. (2008). Ljudje brez pravice do pravic in vloga socialnega dela. *Socialno delo*, 47(3–6), 115–131.
- Zorn, J. (2010). Vpisani kot delavci, izbrisani kot Neslovenci: Pogled izbrisanih na obdobje tranzicije. V N. Kogovšek in B. Petković (ur.), *Brazgotine izbrisa: Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (str. 19–46). Mirovni inštitut.
- Zorn, J. (2021). Nasilne meje, varnostnizacija in kriminalizacija solidarnosti. *Socialno delo*, 60(2), 167–180.